

Kur'an Ayetleri Arasındaki Bağlam İlişkisi Açısından İhlâs Suresi

Surah al-Ikhlâs in Terms of Context Relation Between Qur'anic Verses

Şükrü AYDIN

Doç. Dr. Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Dr. Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
sukruaydiin@gmail.com, orcid.org/0000-0002-9492-7880

Makale Bilgisi / Article Information	
Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	11 Mart 2023 / 11 March 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	17 Mayıs 2023 / 17 May 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	20 Temmuz 2023 / 20 July 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Temmuz 2023 / July 2023
Cilt / Volume: 9, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 586-609.	

Atıf / Cite as: Aydın, Şükrü. "Kur'an Ayetleri Arasındaki Bağlam İlişkisi Açısından İhlâs Suresi [Surah al-Ikhlâs In Terms of Context Relation Between Qur'anic Verses]". İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi-İhya International of Islamic Studies 9/2 (Temmuz/July 2023), 586-609.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.8115129>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Şükrü AYDIN).

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Kur'an Ayetleri Arasındaki Bağlam İlişkisi Açısından İhlâs Suresi

Öz

Konuşulan bir cümleden veya yazılan bir metinden asıl maksadın ne olduğunun doğru anlaşılması bağlamın, eskilerin ifadesiyle siyak-sibakın bilinmesiyle doğrudan ilişkilidir. Son ilâhî mesaj Kur'ân-ı Kerim inmeye başladıktan hemen sonra ağırlıklı olarak şifâhî bir metin olarak aktarılmakla birlikte Hz. Peygamber'in görevlendirdiği vahiy kâtipleri aracılığıyla da kayıt altına alınmıştır. Her metinde olduğu gibi Kur'ân metninde de ayetlerin bütünlüğüne ve ayetler arası bağlamsal ilişkiye dikkat etmek gerekir. Kur'ân ayetlerinin doğru ve maksadına uygun anlaşılmasında bunun kaçınılmaz bir husus olduğu söylenebilir. Hacim olarak çok küçük, kısa ve öz dört ayetten oluşan İhlâs Suresi, ayetlerinin birbiriyle sıkı, kopmaz bir bağlantısı olan, zengin içeriğiyle ve birçok ayetle bağlam ilişkisiyle dikkat çeken kısa surelerden biridir. Bu özelliğinden dolayı Hz. Peygamber tarafından Kur'ân'ın üçte biri gibi sayılmış ve böyle değerlendirilmiştir. Çünkü onda bütün ilâhî dinlerde ortak ve temel ilke kabul edilen ve sureye ad olarak verilmiş "ihlâs" sözcüğünün anlamıyla da uyumlu olarak bütün peygamberlerin savunduğu saf/katıksız bir tevhdî inancı eksiksiz bir şekilde anlatılır. Bu surede öteden beri yaratıcıyı merak eden insanlara, kendisine yakıştırılmayacak hiçbir sıfatla nitelenemeyecek, her türlü şirkten uzak bir tanrı tasavvuru kazandırılır. Allah'ın kendisine ortak koşulan her türlü nesneye benzemekten münezzeh olduğu, çocuk edinmenin veya bir eşe sahip olmanın O'na asla yaraşmayacağı kesin bir dille ifade edilir. Kur'ân'ın her bir ayetinde olduğu gibi bu surenin ayetlerinin de basmakalıp bir çeviri ile okunmasının derinlikli bir anlamayı sağlanmada yeterli olmayacağı düşünüldüğü için müfessirler bu surenin tefsirinde Kur'ân bütünlüğüne ve ayetlerin iç-dış bağlamına azami derecede dikkat çekmişlerdir. Sûrenin bütün ayetlerinde vurgusu yapılan Tevhîd, sadece Allah'ın birliğini kabul ile sınırlı olmayıp, hayatın bütün alan ve katmanlarında düzen, intizam, birlik ve uyumluluğu ifade eden bir ilkedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Ayet, İhlâs Suresi, Bağlam, Tevhîd, Şirk.

Surah al-Ikhlâs in Terms of Context Relation Between Qur'anic Verses

Abstract

Understanding what the main purpose is from a spoken sentence or a written text is directly related to knowing its relations with the other sentences. Soon after Qur'an, final divine message, started to be revealed, it was a text mainly narrated orally; however, it was being recorded by the revelation clerks appointed by the Prophet. As in all texts, it is necessary to pay attention the unification of the verses and the thematic connection between them in Qur'an, too. It could be said that this is an unavoidable aspect to understand the verses correctly and in accordance with their meanings. Surat al Ikhlas with very small volume, consists of four short and concise verses, is one of the short surahs whose verses have a tight and unbreakable connection with each other, attracting attention with its rich content and contextual relationship with many verses. Therefore, it was counted as one-third of the Qur'an by the Prophet and evaluated so. Because in it, a pure/sheer monotheistic belief, which is supported by all prophets, is fully explained in accordance with the meaning of the word "ikhlas", name of the surah, which is accepted as a common and basic principle in all divine religions. In it, people, curious about the Creator, are given the vision of a god that cannot be described with any adjectives and be attributed to him, and that is far from all kinds of polytheism. It is clearly stated that Allah is free from resembling any object that is associated with Him, and that it

is never appropriate for Him to have children or a wife. As in each verse of the Qur'an, the exegetes paid great attention the unification of the Qur'an and their internal-external meaning while commenting a surah since they thought that reading the verses with stereotype translation would not be sufficient in a profound understanding of Qur'an. The unity of creator emphasized in all verses of the surah is not only limited to the unity of Allah but also it is a principles expressing the order, unification and coherence in all layers of life.

Keywords: Qur'an, Verse, Surat al Ikhlas, Context, Oneness, Shirk.

Extended Abstract

Holly Qur'an, revealed as an Arabic address at first and heavily transferred orally, has the feature to be a lingual text because it was written by revelation clerks as soon as it was revealed. From this perspective, it is of vital importance to understand the Qur'anic verses accurately and to know its texts having significant function in correctly comprehending texts.

Surah al ikhlas is one of the shortest verses of Qur'an. Surah al ikhlas is named as "Ikhlas" with the meaning pure and clean due to its clear and distinct emphasis tawhid, which is accepted as the most important principle all prophets were assigned to declare. In addition to this, the surah is mentioned nearly twenty different names. All these names given to the surah focus on a common point where the excellence, importance and liberating properties of the surah are stressed.

It is stated in the hadiths that surah al ikhlas is equal to one third of the Qur'an. When it is examined on the axis of internal-external contexts, it will be seen that surah al ikhlas is associated with many verses. Tawhid, which is emphasized in all verses of the surah, is not only restricted with the acceptance of the oneness of Allah but it is also a principle stating the order, regularity, unity and coherence in all fields and layers of life.

In the surah al ikhlas, which carries the properties of a surah where all stages of tawhid (tawhid with the person, attributes and actions of Allah) are stated, significant information is given place about consideration of god when surah al ikhlas was revealed. The polytheist Arabs used to worship god and goddess with several shapes and descriptions made of wood, rock, gold and silver. When god and goddess were in question, rituals such as these god and goddess are husband and wife of each other, and their reproductions, and ascribing children to god and food and drinks presented to god were fabricated. However, the Arabs of the period when the Qur'an was revealed were not foreigner of the word, "Allah". And they used to name "Beytullah" for Kaba affiliating it with Allah. They used to know and accept that Allah created the earth and sky and made rain pour down shortly, Allah managed the universe. Nevertheless, they did not appreciate Allah in their lives as required, and they did not accept to obey Allah's orders and prohibitions, and the used to worship the idols, and thus they used to attribute shirk. There is no similar surah which wholly comprises the contents mentioned in surah al ikhlas. In this surah, which consists of four verses, fifteen words and forty seven letters, there is a firm unbreakable connection among the verses thoroughly. In addition, it is mentioned in the surah compendiously that Allah is one, unique, complete and perfect, and nothing can be equal to Allah, and everything is in need of Allah; on the other hand, Allah needs nothing; therefore, Allah cannot be a father or mother who need to have children; likewise, Allah cannot be a child of any parents. Each of the four verses mentioned in this surah has connection context relationship with many verses mentioned in the Qur'an.

Surah al ikhlas, where tawhid is explained with all levels, and which is accepted as a refusal to all kinds of shirk, has become the subject of many eminent scholars from Philosophy to Mysticism. The most distinct aspect of this study called as "Surah al İkhlas in Terms of Context Relation between the Qur'anic Verses" differing it from the other studies is that the abovementioned surah has been searched within the axis of the context relation of it with other Qur'an verses.

It is seen that in some of the Turkish translations of the Qur'an, a superficial translation is made, and some stereotype sentences, which do not express the aim of the surah sufficiently, are used, while the translation of the verses of this surah should be more comprehensive and more meaningful, if needed, they should be enhanced with footnotes. In addition, in this study, it has been emphasized that in submitting the meaning of the verses of the surah where the uniqueness of Allah is stated with such brief and concise style and so extremely comprehensively and completely that it is necessary to pay the greatest attention and sensitivity to this surah.

Giriş

Başlangıçta Arapça bir hitap olarak inmiş olan ve ağırlıklı bir şekilde şifahi olarak aktarılmış olan Kur'an-ı Kerim aynı zamanda vahiy kâtipleri tarafından hemen kayda geçirildiği için dilsel bir metin olma özelliğine de sahiptir. Bu açıdan bir metni doğru anlamada önemli bir işleve sahip olan metnin bağlamını bilmek, Kur'an âyetlerini doğru anlamada da hayati bir öneme sahiptir.

Kur'an'ın âyet ve sûreleri, farklı zamanlarda farklı iniş sebeplerine sahip olmalarına rağmen aralarında sıkı bir bağ ve mükemmel bir uyum vardır.¹ Kur'an'da insan ürünü olarak te'lif edilen eserlerde olduğu gibi içindekiler, ana başlık, alt başlık gibi bir sıralama sistemi olmayıp tamamen kendine özgü ve özgün farklı bir sistem vardır. Ancak Türkçede bağlam diye ifade edebileceğimiz âyetler ve sureler arasındaki münâsebet, siyak-sibak ilişkisi mükemmeldir. Bu açıdan Kur'an her bir azası mükemmel çalışan bir bütünlüğe sahiptir.² Kur'an'daki bu sistem müsteşriklerin ileri sürdükleri bazı iddialarda olduğu gibi anlaşılmasız, bütünlükten uzak bir düzensizlik olarak algılanmamalıdır.³

"İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya; işte onlardır güven içinde olacak olanlar."⁴ âyetinin anlaşılmasına yönelik olarak Hz. Peygamber'in yaptığı tefsir/açıklama, âyetteki asıl maksadın ne olduğunu daha sağlıklı anlamının bir yolunun da bağlamı bilmekten geçtiğini gösteren en somut örneklerden biridir. Bu âyeti duyduklarında "Hangimiz nefesine zulmetmemiştir ki?" diyerek söz konusu âyetin kapsamına girmekten endişelenen ashâbına Hz. Peygamber (sav), "Buradaki zulümden maksat, Allah'a şirk koşmaktır" buyurarak, "Şirk pek büyük bir zulümdür"⁵ âyetini okumuştur.⁶ Hz. Peygamber'in bu yorumunun vahyedilenlerin pratiğe uygulanmasının fiilî bir örnekleme olduğu görülmektedir.⁷ Aynı zamanda Kur'an'ı doğru anlamada âyetler bütünlüğünün göz önünde bulundurulması yönteminin gerekliliğinin uygulamalı bir şekilde gösterilerek öğretilmesidir.⁸

¹ Mehmet Altın, "Kur'an'ın Beyânî İ'câzı Bağlamında Hurûf-ı Mukatta'a", *Amasya İlahiyat Dergisi* 16 (Haziran 2021), 327.

² Hâlis Albayrak, *Kur'an Bütünlüğü Üzerine/ Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri* (İstanbul: Şûle Yayınları, 1996), 20, 155.

³ Rudi Paret, *Kur'an Üzerine/ İslâm Sembolizmi*, çev. Hüseyin Yaşar (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 43-44, 51.

⁴ el-En'âm 6/82.

⁵ Lokman 31/13.

⁶ Buhârî, "İman", 22 (Hadis no: 32); Müslim, "İman", 56 (Hadis no: 197)

⁷ Halil Rahman Açar, "Müslümanların Kur'an'ı Erken Dönem Anlama Çabaları Tefsir Olarak Adlandırılabilir mi?", *Kur'an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl- 1*, 2019, 1/35.

⁸ Bk. Albayrak, *Kur'an Bütünlüğü Üzerine*, 26.

Tevhîdin bütün mertebeleriyle (Allah'ın zatıyla, sıfatlarıyla ve fiilleriyle tevhîd) anlatıldığı bir sûre özelliğini taşıyan İhlâs sûresinde indiği dönemdeki tanrı tasavvurları hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Putperest Araplar taptıkları ağaçtan, taştan, altın ve gümüşten çeşitli şekil ve suret sahibi tanrı ve tanrıçalara taparlardı. Tanrı ve tanrıça söz konusu olunca bunların karı-koca olmaları sonucunda kendilerinden meydana gelen üremeler, tanrıya çocuk isnad etmeler, tanrıya sunulan yiyecek ve içecekler gibi ritüeller yerine getirilmekteydi. Oysa Kur'an'ın inmiş olduğu dönemdeki Araplar "Allah" kelimesine yabancı değillerdi. Kâbe'yi Allah'a nispet ederek ona "Beytullah" diyorlardı. Yeri-göğü yaratanın, yağmuru yağdıranın, kısaca kâinatı idare edenin Allah olduğunu biliyor ve kabul ediyorlardı. Ancak onlar Allah'a yaklaştırsınlar diye putlara tapıyor ve böylece onları Allah'a ortak koşuyorlardı.

Bir tanrıya inandıklarını söyleseler de Hıristiyanların tanrıya oğul isnad etmeleri, Yahudilerdeki Antropomorfist/tanrıyı insan gibi düşünme inancı da şirkin bir türü sayılır. Hıristiyanların baba-oğul-kutsal ruh şeklinde teslis inancına kaymaları, Yahudilerin tanrıyı kendi kullarıyla güreşen ve Uzeyr adında oğlu olan bir baba olarak görmeleri de bu kapsamda sayılır. Bunların dışında bir de ateşe tapan Mecusiler ve yıldızlara tapan Sabii'ler vardı. İşte Kur'an'ın bu suresinde birkaç cümle ile bütün bu şirk tasavvurlarının kökünden kazınması Kur'an'ın eşsiz i'cazının bir göstergesidir.

İhlâs Sûresi, Kur'ân'ın en kısa surelerinden biridir. Bütün peygamberlerin anlatmakla görevli oldukları en önemli ilke sayılan tevhîde çok açık ve net vurgusu itibarıyla saf ve katıksız anlamında "İhlâs" diye isimlendirilmiştir. Sahih hadislerde Kur'ân'ın üçte birine denk geldiği belirtilir. Çünkü İhlâs Suresinin Kur'an'ın;

Tevhîd, Nübuvvet ve Ahiret" diye anılan üç esasından biri olan Tevhîd'i,

Allah bilinci (marifetullah), ahiret bilinci ve doğru yolun bilgisi (sırat-ı müstakim) olan üç esastan biri olan Marifetullah'ı/Tevhîd'i,

Ya da "Tevhîd, Ahkâm ve Kıssalar" olmak üzere üç temel konularından biri olan tevhîd'i kapsadığı şeklinde görüşler vardır.

Tevhîd sadece Allah'ın birliğini kabul ile sınırlı olmayıp, hayatın bütün alan ve katmanlarında düzen, intizam, birlik ve uyumluluğu ifade eden bir ilkedir. Bu açıdan rivayetlerde Kur'an'ın üçte birine denk geldiği ifade edilen İhlâs sûresinin yapılan bazı çevirilerinde Kur'ân bütünlüğü içinde anlam derinliğine dikkat edilmeden ve başka âyetlerle olan bağlam ilişkisi göz önünde bulundurulmadan basmakalıp bazı ifadelerle çevrildiği görülmektedir.

İhlâs Suresinde geçenleri bir bütün olarak kapsayan başka hiçbir sure yoktur. Dört âyet, on beş kelime ve kırk yedi harften oluşan bu sûrede ilk âyetten son âyete kadar âyetler arasındaki kopmaz, sıkı bir bağ vardır. Ayrıca bu surede Allah'ın birliği, eşsizliği, eksiksiz oluşu ve kusursuzluğu, hiçbir şeyin O'nun dengi olamayacağı, her şeyin O'na muhtaç, O'nunsa hiçbir şeye muhtaç olmadığı, bu yüzden O'nun çocuk sahibi olma ihtiyacı hisseden bir anne-baba olmadığı aynı şekilde birinin evladı da olmadığı çok özlü bir şekilde anlatılır. Bu suredeki dört âyetten her birinin de Kur'ân'daki birçok âyetle bağlam ilişkisi vardır.

Tevhidin bütün meratibiyle anlatıldığı ve bütün şirk türlerine bir reddiye sayılan İhlâs sûresi; Râzî (ö. 606/1210), Ebu's-Suûd (ö. 982/1574) gibi müfessirlerin yanında, Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922),

İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Nasîruddîn Tûsî (ö. 672/1274), gibi Felsefeden Tasavvufa kadar çok sayıda tanınmış âlimlerin çalışmaları konu olmuştur.⁹

Ayrıca son dönemde Mehmet Paçacı'nın; "İhlâs Sûresi'nin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri",¹⁰ Hatice Toksöz'ün; "Elmalılı Hamdi Yazır'ın İhlâs Suresi Tefsirinde Tanrı Tasavvuru İle İlgili Felsefi Kavramlar ve İbn Sînâ'daki Temelleri"¹¹, Osman Oral'ın; "Mâtürîdî ve Fahreddin Râzî'ye Göre İhlâs Sûresi'nde Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu",¹² Yusuf Doğan'ın; "İhlâs Sûresi Tefsiri'nde Yer Alan Deyimler",¹³ ve Ahmet Faruk Guney'e ait, *İhlâs Sûresi Tefsiri ve Şerhleri*¹⁴ gibi çalışmaların yapıldığı görülmektedir. "Kur'an Ayetleri Arasındaki Bağlam İlişkisi Açısından İhlâs Suresi" adlı bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılan en belirgin yön ilgili surenin Kur'an'ın başka ayetleriyle bağlam ilişkisi ekseninde incelenmesidir.

1. İhlâs Sûresinin Farklı İsimleri

Sûre, saf, katıksız bir tevhîd inancını anlattığı ve içinde tevhîdin dışında bir şey olmadığı için "İhlâs" adını almıştır.¹⁵ Çünkü bunda içten ve samimiyetle Allah'a bağlılık, O'nun azabından halas/kurtuluş, Allah'ı her türlü eş ve çocuk edinme kapsamı dışında tutup, O'nu her türlü ayıp ve kusurdan münezzeh bilme gibi anlamlar vardır.¹⁶ Bu isim surenin en çok bilinen yaygın ismi olmakla birlikte, Râzî bu sure ile ilgili olarak aşağıda verilen yirmi adet ismi sıralamakta ve isimlerin çokluğunun surenin faziletiyle orantılı olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁷ Bu isimler şunlardır:

Allah dışında her şeyden kendini soyutlayarak, içtenlikle Allah'ı birleyip O'na yönelmeyi ifade eden; *Tefrîd, Tecrîd, Tevhîd, İhlâs,*

Necât (Kurtuluş); Bu sûre Allah'ı varlıklara benzetmekten, inkârdan kurtardığı gibi, kişiyi cehennem ateşine düşmekten de kurtarır.

Vilâye (Allah'ı bu suredeki gibi tanıyanın O'nun veli kulu olacağı ve O'nun koruması altına gireceği),

⁹ İlgili çalışmalar için bk. Emin Işık, "İhlâs Sûresi", *TDVİA* (İstanbul: 2000), 21/538.

¹⁰ Mehmet Paçacı, "De ki: Allah Bir'dir" - İhlâs Sûresi'nin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri-, *İslâmiyât*, 1/3 (1998), 49-71

¹¹ Hatice Toksöz, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın İhlâs Suresi Tefsirinde Tanrı Tasavvuru İle İlgili Felsefi Kavramlar ve İbn Sînâ 'daki Temelleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/28 (2012), 39-61

¹² Osman Oral, "Fahreddin Râzî'ye Göre İhlâs Sûresi'nde Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu", *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science* 4/17 (2017), 168-184; Osman Oral, "Mâtürîdî'ye Göre İhlâs Sûresi'nde Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of Turk & Islam World Social Studies* 4/5 (2017), 76-93

¹³ Doğan, Yusuf, "İhlâs Sûresi Tefsiri'nde Yer Alan Deyimler", *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science* 5/28 (2018), 397-414.

¹⁴ Ahmet Faruk Guney, *İhlâs Sûresi Tefsiri ve Şerhleri*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022)

¹⁵ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi'tefsîr*, thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî (Kahire - Beyrut: Dâru'l Kitâb el-Mısırî - Dâru'l-Kitâb el-Lübnânî, 2019), 10/7591; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sđl. İsmail Karaçam, E. Işık, N. Bolelli, A. Yücel (İstanbul: Zehraevyn Yayıncılık, ts.), 10/56; Ebû'l-Ala el-Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 7/301.

¹⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Seyyid 'Abdulmaksud b. 'Abdurrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l İlmiyye, ts.), 6/371.

¹⁷ Bk. Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb/et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1420), 32/357-358.

Nisbe (Müşriklerin Allah'ın nesebi hakkında sormaları ile ilgili),
Ma'rife (Allah'ı gerçek manada tanımanın ancak bu sureyi bilmekle olacağı),
Cemâl (Bütün güzel nitelermelerin Allah'a ait olduğu),
Mükaşşışa (Hastayı tedavi eden/ şirk ve nifak hastalığını tedavi eden),
Muavviza (Allah'a sığınmayı sağlayan sure),
Samed (Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmayışı),
Esâs (Her şeyin dayandığı kaynak, temel, esas),
Mania (Azaba engel olan),
Mahder (Okunduğunda meleğin orada hazır bulunması),
Müneffira (Okunduğunda şeytani kaçırın),
Berâe (Şirkten ve cehennem ateşinden kurtuluşu sağlayan),
Müzekkira (Katıksız bir tevhîdi hatırlatan),
Nûr, (Aydınlatıcı, Kur'an surelerinin göz bebeği)
Emân (Onu okuyanın Allah'ın koruması altına gireceği ve güvende olacağı).

Sûreye verilmiş olan bütün bu isimler; surenin fazileti, önemi ve kurtuluşa erdirici olduğunu vurgular. Aynı zamanda bu isimlerin bünyesinde bulunan Allah'ın gerçek manada tanıtıldığı, zihinlerde onunla ilgili kapalılıkların giderildiği, O'nun sığınılacak ve yardım istenecek tek ve eşsiz bir dayanak olduğu gibi anlamların sûrenin en yaygın isimlerinden sayılan "ihlâs ve tevhîd" kavramlarıyla ortak bir noktada buluştuğu söylenebilir.

2. Tenâsubu's-Suver / Sûreler Arasındaki Münâsebet Açısından İhlâs Sûresi

Sûreler arasındaki münâsebet hususunda yoğun çabası olan özellikle de kısa sureler arasında kurmuş olduğu münâsebetlerle dikkat çeken müfessirlerden biri olan Müfessir er-Râzî, (ö. 606/1210)¹⁸ İhlâs sûresinin kendisinden birkaç sure önce olan Kevser suresi ile şöyle bir münâsebetinden söz eder:

"Allah hakkında bilgi veren bu sure ile Peygamber hakkında olan Kevser Suresi arasında şöyle bir benzerlik ve münâsebet vardır: Kevser suresinde müşrikler Hz. Peygamber'e çocuğu/oğlu yok dedikleri için kınanıyorlar. İhlâs Suresinde ise Allah'a çocuk isnad ettikleri için kınanıyorlar. Çünkü insan için çocuğu olmamak bir kusur ve eksiklik iken, Allah Teâla için çocuğu olması bir eksiklik ve kusurdur."¹⁹

Ayetler ve sûreler arasındaki münâsebet konusuna özellikle dikkat çekmesiyle Bilinen Bikâî'nin (ö. 885/1480) *Nazmü'd-dürer* adıyla bilinen tefsirinde İhlâs sûresinin diğer sûrelerle münâsebeti ile ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir:

¹⁸ Ahmet Öz, "Kur'an'ın Dahilî Bağlıklarını Gösteren Kavramlar", *Tefsir Usûlü*, ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş (İstanbul: Lisans yayıncılık, 2019), 183.

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/366.

İhlâs sûresinden önce gelen dört sûreden Kevser sûresinde; Hz. Muhammed'e (sav) soyu kesik denilerek hakaret edilmesi, Müslümanların da buna karşı çaresiz kalmaları, ardından Kafirun sûresinde, Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu tevhid yoluna uyan Müslümanlar ve uymayan inkârcılar arasındaki yol ayırımının bildirilmesi, daha sonra Nasr sûresi ile Müslümanların düşmüş oldukları bu zelil durumdan kurtulup fetih ile müjdelenmeleri, Mesed sûresinde ise İslam'ın azılı düşmanı Ebû Leheb ve karısının helâk edilmesi, tevhid yolunda olan Müslümanlarda büyük bir coşku ve heyecan meydana getirmiş olmasının ardından tevhid'in özü sayılan İhlâs sûresinin gelmesi, mevcut sûreler arasındaki anlam zincirinin son halkası olmaktadır. İşin aslı İhlâs sûresi bütün sûrelerde çağrısı yapılan tevhidî gerçekliğin hülasasının en güzel bir şekilde karakterize edildiği eşsiz bir sûredir.²⁰

İhlâs Sûresinin kendisinden önceki sûrelerle münâsebeti hususunda diğer bazı açıklamalar ise şöyledir:

Önceki surelerden Maun Suresinde dinin yalanlanmasından, Nasr Suresinde yardım ve zafer va'dinden, Mesed Suresinde Ebu Leheb ve onun batıl dininin helâkından bahsedilirken, bu surede ise Hz. Peygamber'in çağırması olduğu ve kurtuluşa götüren tevhid dini açıklanır.²¹ Yine mushaftaki sure sırlamasında İhlâs suresinden önce gelmiş olan Kafirun suresinde bütün şirk ve küfür türlerinden uzak durup arınmaktan, İhlâs suresinde ise, Allah'ın bir ve eşsizliğini kanıtlayan tevhid inancından söz edilmektedir.²²

3. İç-Dış Bağlam İlişkisi Açısından İhlâs Sûresi

Dili, bir dizge gibi değerlendiren Doğan Aksan, bağlamı/contexti; bir göstergenin, birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu bütünlüğün sonucunda anlamın aydınlatılması ve açıklığa kavuşturulması şeklinde açıklar.²³

Kur'an'da bir âyetin daha doğru anlaşılması için o âyetin öncesi, sonrası hatta başka surelerdeki ilişkili olduğu bütün âyetlerin bir arada, bir bütünlük içinde incelenmesi gerekir ki bu iç bağlamı gösterir.²⁴

Âyetin nüzûl sebebi, nüzûl ortamı ve tarihsel koşullar gibi unsurlar ise dış bağlamı gösterir.²⁵ Dolayısıyla bir âyetin doğru anlaşılmasında hem iç hem de dış bağlam önemli bir faktör sayılır. Bu yüzden Kur'an'ın ne demek istediğini daha doğru anlayabilmek için sadece Arapçayı bilmek yeterli olmayıp, âyetlerin bağlamının da bilinmesi gerekir.²⁶

²⁰ İbrâhîm b. Ömer b. Hasan er-Rubât b. Ali b. Ebubekir el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-suver* (Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.), 22/327-348; Adnan Arslan, "Bikâî'nin Nazmü'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmi'ne Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özeline", *Tefsir Araştırmalar Dergisi/ The Journal of Tafsir Studies* 5/1 (2021), 368.

²¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi'tefsîr*, 10/7591.

²² Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr* (Dimaşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'asır, 1418), 30/461.

²³ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (Ankara: Engin Yayınları, 2006), 75.

²⁴ Halil Rahman Açar, "Vahyedilmiş Bilgi Olarak Kur'an'ı Araştırma Üzerine Bazı Uyarılar", *1. Uluslararası Kur'an'ı Yeniden Düşünme İlmi Toplantısı*, 03-04-05 Mayıs, 2013, 150; Ayrıca müfessir İzz b. Abdisselâm'ın ayetlerin tefsirinde siyak-sibakın önemine vurgu yapması hususunda bk. Taner Karasu, *Hadis ve Yorum -İzz b. Abdisselâm Örneği-* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2021), 242-243.

²⁵ Ahmet Öz, *Kur'an'ı Anlamada Bağlam* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 30-31.

²⁶ Zülfiakar Durmuş, *Kur'an'ın Türkçe Tercümelere/Aziz Kur'an ve İnsanlığa Son Çağrı Örneği-* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2021), 9.

Dış bağlam açısından düşünüldüğünde; İhlâs suresinin “de ki” emriyle başlaması Hz. Peygamber’in bu konuda bir soruya muhatap kaldığını göstermektedir.²⁷ Müşriklerin Rabbinin nesebi nedir? Bu konuda bize bilgi ver demeleri üzerine sûrenin nazil olduğu rivayet edilir.²⁸ Çünkü Araplarda bir kişiyi tanımak için onun nesebini ve hangi kabileden olduğunu sormak adetten idi.²⁹ Bu yüzden sûreye aşağıda sıralanmış olan isimlerden “Nisbe Suresi” adı da verilmiştir.³⁰ Kur’an’da da bildirildiği üzere müşrikler Allah ile cinler arasında bir soy bağı kurdular.³¹ Allah’a kızları nispet ettiler.³² Hatta Melekleri Allah’ın kızları diye tanıttılar.³³

Hiz. Peygamber’e gelen Necran heyetinin Rabbinin niteliği nedir? O altından mı, gümüşten mi, yakut ve zebcedden midir?³⁴ Kimden veraset alacak ve O’nun varisi kimdir? Gibi sorular sormaları,³⁵ Ya da Yahudilerin, bu halkı Allah yarattı, Allah’ı kim yarattı,³⁶ Rabbinin nesebini bize söyle. Tevrat’ta bu hususta O’nun özelliğinden söz edilmektedir. O’ndan ve niteliğinden bize haber ver? Gibi soruları üzerine İhlâs suresinin baştan sona indiği tarzında rivayetler de vardır.³⁷ Böylece bu surenin indirilmesi ile Allah’ın evlat sahibi olması ya da birinin evladı olması gibi neseb sahibi olmaktan ve dengi olmaktan münezzehe olduğu bildirilmiş oldu.³⁸

Yukarıdaki soru soranlar bağlamında sûrenin müşriklerin soruları üzerine indiğini düşünenler sureyi Mekke’de saymış, Yahudi ve Hıristiyanların soruları üzerine indiğini düşünenler ise surenin Medine’de olduğunu iddia etmiş olsalar da³⁹ sure’nin Mekke’de olduğu büyük çoğunluk tarafından kabul edilmektedir.⁴⁰ Hatta Cüşemî (ö. 494/1101) surenin Medine’de oluşu ile ilgili bilgiyi sahih olarak görmemektedir.⁴¹ Câbirî de (ö. 2010) sûre’nin Medine’de oluşuyla ilgili rivayetlerin realiteyle bağdaşmasını mümkün görmemektedir.⁴² Çünkü sûre üslûb ve içerik olarak da Mekke’de daha çok benzerdir.⁴³ İslam’a davetin Mekke döneminin ilk yıllarına Hz. Bilal’in kızgın kumların üzerinde işkenceye uğraması sonucunda bu sûre’den alınma “ahad, ahad” sözcüğünü kullanarak

²⁷ Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 5/502.

²⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Câmiu’l-Beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li’-Tıbaa ve’n-Neşr, 1422/2001), 24/727-728; Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriy ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, thk. ‘Abdulcelil Abduh Şelebî, (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kütub, 1988), 5/377; Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, 6/369; Ebû’l Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, thk. İlmî Komisyon (Riyad: Câmî’atu’l-İmam Muhammed b. Su’ud el-İslâmiyye-‘İmadetu’l-Bahsi’l-‘İlmî, 1430), 24/425; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/357.

²⁹ Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’ân*, 7/301.

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 10/57.

³¹ bk. es-Saffat 37/158.

³² bk. en-Nahl, 16/57; et-Tûr 52/39.

³³ bk. en-Nahl, 16/57.

³⁴ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 24/426-427; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/357.

³⁵ Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’ân*, 7/302.

³⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 24/727; Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, 6/369; Cüşemî, *et-Tehzîb fi’tefsîr*, 10/7593; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/357; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 10/58.

³⁷ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 24/427.

³⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu’l-beyân fi tefsiri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 10/536.

³⁹ Abdulfettah el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 432.

⁴⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, 5/377; Ebû Hayyân, *Tefsîrü’l-bahri’l-muhît* 10/570; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’l-tenvîr* 30/611.

⁴¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’tefsîr*, 10/7591.

⁴² Muhammed ‘Abid Câbirî, *Fehmü’i-Kur’ân*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), 1/98.

⁴³ Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’ân*, 7/303; İzzet Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, çev. Ahmet Çelen - Vahdetin İnce vd. (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 1/225, 228; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri* (Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989), 11/176; Hayrettin Karaman, vd. *Kur’ân Yolu*, 4/713.

haykırması da sûre'nin Mekkî oluşunun önemli bir kanıtıdır.⁴⁴ Hz. Peygamber'in on üç yıl boyunca Mekke'de hep tevhid vurgusu yapması ve inanç konularına sıklıkla yer vermesi de bunun önemli bir göstergesidir.

Mevdudî'nin (ö. 1979) açıklamasına göre; Resulullah'a farklı zamanlarda davet etmiş olduğu İlah'ın mahiyet ve keyfiyeti hakkında çeşitli sorular yöneltilmiştir. O da her defasında bu sureyi okumuştur. Bu yüzden olsa gerek İhlâs suresine hep yeniden nazil oldu (nüzul tekrarı) gözüyle bakılmıştır.⁴⁵ Sûre'nin başında ۞ ifadesinin bulunup-bulunmadığı her ne kadar tartışma konusu yapılmışsa da⁴⁶ Aslında bu suredeki ۞ (de ki) hitabı sadece Hz. Peygamber'le sınırlı olmayıp, Allah hakkında kendisine soru sorulan herkesi kapsar. Dolayısıyla sûrede Allah hakkında kendisine soru sorulan herkese O'nun nasıl biri olduğu anlatılır ve Allah hakkında soran kişiye de ne şekilde cevap verilmesi gerektiği öğretilir.⁴⁷

Ayrıca bir sûrenin Yahudilerin veya Hıristiyanların sorusu üzerine inmiş olması o sûrenin Medenî sayılması için yeterli bir sebep olmasa gerek. Çünkü çok sık olmasa da, gerek Yahudilerin gerek Hıristiyanların Mekke döneminde de Hz. Peygamber'le görüşmüş oldukları ve ona bazı sorular sordukları bir gerçektir. Hicretten önce Mekke'ye gelen yirmi kadar Hıristiyan heyetinin Kur'an'dan bazı ayetleri dinledikten sonra İslam'a geçtiklerinden bahsedilir.⁴⁸ Bütün bunlar, hicret gerçekleşmeden de Müslümanların Medine'deki toplumla temaslarının olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Ayrıca Cin ve Ahkâf surelerinde imâ yolu ile de olsa Müşrik, Yahudi ve Hıristiyan gibi farklı din ve inanç mensubu yabancı kişilerin gelip Hz. Peygamber'den Kur'an dinledikleri ifade edilmektedir.⁵⁰ Bunlardan bazılarının bu dinleme sonucunda "*Rabbimize hiç kimseyi ortak koşmayacağız. O eş ve çocuk edinmemiştir*"⁵¹ sözleri de İhlâs suresiyle bir bağlam ilişkisini ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber'in ilk vahiy geldiği sırada eşi Hz. Hatice öncülüğünde bir Hıristiyan olan Varaka b. Nevfel ile görüşmüş olması,⁵² İslam'ın ilk tebliğ sürecinde Mekke ve yakınlarında kurulan panayırlara gelmiş olan Gassân, Tağlib, İyâd ve Kelb gibi çeşitli Hıristiyan kabilelerine İslam'ı tebliğ etmiş olması da bu görüşü te'yid eder niteliktedir.⁵³

İkrime'den gelen bir rivayete göre: Yahudiler, biz Allah'ın oğlu Uzeyr'e, Hıristiyanlar biz Allah'ın oğlu Mesih İsa'ya, Mecusiler biz aya ve güneşe, müşrikler ise biz putlara tapıyoruz demeleri üzerine Allah Rasulüne; "*De ki, O Allah bir tektir*" ayetini indirdi. Yani O Allah eşi- benzeri, veziri, ortağı ve dengi olmayan bir ve tek Allah'tır.⁵⁴

⁴⁴ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 7/303.

⁴⁵ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 7/302-303.

⁴⁶ Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer el-Harezmi ez- Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzil ve "Uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l 'Arabî, 1407), 4/817; Câbirî, *Fehmü'i-Kur'an*, 1/99.

⁴⁷ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/643.

⁴⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 1/469, 514.

⁴⁹ Paçacı, "İhlas Sûresi'nin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri", 52.

⁵⁰ Şükri Aydın, "Kur'an Âyetleri Bağlamında "Cin" Algısı Hususunda Farklı Yaklaşımlar" *İHYA Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 312-313.

⁵¹ el-Cin 72/2-3.

⁵² Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 30/313.

⁵³ Zekiye Sönmez, "Necrân'da Hıristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Din Adamlarıyla Münasebetler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2017), 132-133.

⁵⁴ Ebû'l-Fida' İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim*, thk. Sami b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1420/1999), 8/527.

İç bağlam açısından düşünüldüğünde sûrenin ilk ayeti olan; *قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ* “De ki, ‘Bir tek’tir’ O Allah!” ayetiyle Allah’ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde ortağı olmadığını, O’nda bölünme parçalanma, bir sayı ve sınırlılığın söz konusu olmadığı, O’nun öncesiz ve sonrasız olduğu bildirilir. O varlığıyla herkese açık olduğu halde, bütün gözlerden gizlidir, görünmez.⁵⁵ Bu ayet aynı zamanda teslis (üçlü tanrı) inancına sahip Hıristiyanlara, yıldızlara ve gök cisimlerine tapan Sabîî’lerle, Nur ve zulmet diye iki tanrı olduğunu savunan seneviye/düalist anlayışa bir reddiye olup bu türden şirik barındıran bütün anlayışların batıl olduğuna işaret eder.⁵⁶

Hıristiyanların bu durumu; “*Ey Kitap Ehli (Hıristiyanlar)! Dininiz konusunda aşırı gitmeyin! Allah hakkında gerçek olandan başkasını söylemeyin! Meryemoğlu İsa Mesih sadece Allah’ın Resulü, O’nun Meryem’e ulaştırdığı vaadi ve O’nun yarattığı bir ruhtur/candır. O halde Allah’a ve O’nun resullerine iman ediniz, (Allah) “üçtür” demeyiniz ve kendi iyiliğiniz için bundan vazgeçiniz. Allah, ancak tek bir ilâhtır. Çocuk edinmek O’nun şanına, yüceliğine yakışmaz. Çünkü göklerde ve yerde ne varsa hepsi zaten O’nundur. (Öyleyse bir tek Allah’a inanın ve güvenin) Zira vekil olarak Allah yeter.*”⁵⁷ ayetiyle,

İkili tanrı anlayışını ileri süren seneviye/düalist anlayış; “*İki ilâh edinmeyin. O, ancak tek ilâhtır. O hâlde, yalnız benden korkun.*”⁵⁸ ayetiyle,

Yıldızları ve gök cisimlerini tanrı sayan Sabîîlerin bu inancı ise; “*Göklerde ve yerde Allah’tan başka tanrılar olsaydı, bu iki âlem de kargaşalık içinde yıkılıp giderdi!*”⁵⁹ ayetiyle reddedildiği gibi, bu ve benzeri birçok ayetle; “*De ki, ‘Bir tek’tir’ O Allah!*” ayeti te’yid edilmiş olur.⁶⁰ Bütün bu anlayışların; “*Allah asla çocuk edinmemiştir, ne de O’nunla beraber başka bir tanrı vardır: (çünkü, eğer başka herhangi bir tanrı) olsaydı, her tanrı kendi yarattığı âlemi kendinden yana çeker ve şüphesiz her biri diğerine baskın çıkmaya çalışırdı! Sınırsız kudret ve yüceliğiyle Allah, onların tasavvur ve tanımlama yoluyla yakıştırdıkları şeylerden mutlak olarak uzaktır*”⁶¹ ayetiyle de reddedildiği görülmektedir. Bu ayetin yanında başka ayetlerin sonunda da; “*Allah onların bu asılsız yakıştırmalarından uzaktır.*”⁶² şeklinde gelen cümle ile de bu reddiye daha da pekiştirilmektedir.⁶³

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ayetindeki *هُوَ* zamiriyle ilgili olarak farklı görüşler vardır:

Müşriklerin Rabbinin nesebi nedir? Diye sormalarına bağlı olarak Rab sözcüğüne göndermede bulunan bir ‘âid zamiri olduğunu söyleyenler olmuştur.⁶⁴ Bazıları suredeki *هُوَ* zamirini Allah’ın ismine değil de doğrudan doğruya zatına raci kılarlar. Buna bağlı olarak *هُوَ* lafzını zamir olarak değil, esmâ-i hüsnâ’dan bir isim olarak kabul etmenin daha uygun olacağını söylerler. Nitekim zamir sıfatla nitelenmediği halde *وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ* ayetinde⁶⁵ görüldüğü gibi *هُوَ* zamiri

⁵⁵ Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî İbn Acibe, el-Hasenî el-İdrisî eş-Şâzelî el-Fâsî, *Bahrü’l-medid fi tefsiri’l-Kur’ani’l-mecîd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002/1423), 8/554.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/365; Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 22/354-355.

⁵⁷ en-Nisâ, 4/171.

⁵⁸ en-Nahl 16/51.

⁵⁹ el-Enbiyâ 21/22.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/365.

⁶¹ el-Mü’minûn 23/91.

⁶² Bk. el-En’âm 6/100; el-Enbiyâ 21/22.

⁶³ Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 22/349.

⁶⁴ Muhammed Tahir İbn ‘Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru’t-Tunusiyye li’n-Neşr, 1984), 30/612.

⁶⁵ Bk. el-Bakara 2/163.

“rahman” ve “rahim” sıfatlarını almıştır.⁶⁶ Buradaki hüve/hü varlığı mümkün olanlar için olmayıp sadece “lizâtihi hüve hüve” olan, yani varlığı başka bir şeye bağlı olmayan, vacibul vücud/varlığı zorunlu olan zatı gösterir. Bunu en güzel tarif edecek olan da Allah lafza-i celâli'dir.⁶⁷ hü lafzının zatın kendisine delalet etmesine bağlı olarak, قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ cümlesinin hem zat hem de sıfatları birlikte gösterdiği sonucu ortaya çıkar.⁶⁸

هُ /“O” zamiri aynı zamanda hem vacibu'l-vücut olan Allah'a hem de mümkünü'l-vücut olan varlığa delalet etmesinden dolayı tek başına Allah'ı ifadede yetersiz kaldığını ileri süren görüşe göre; söz konusu zamirin geçtiği ilk ayetle, sonraki ayette Hakkı, halktan ayıracak, onun eşsizliğini bildirecek “ahad”, “samed” gibi belirleyici diğer niteliklere yer verilmiştir.⁶⁹

Başka bir görüşe göre هُو zamiri, zamîru'ş-şe'n/durum zamiridir.⁷⁰ Sure'nin kendine özgü niteliği ve dilsel belagat açısından هُو lafzının zamîru'ş-şe'n olması daha isabetli sayılmıştır.⁷¹ Bu görüşe göre ayet; “Durum şu ki, Allah tektir; O'nun asla bir ikincisi yoktur” anlamını ifade eder.⁷² Bu zamîru'ş-şe'n aynı zamanda kendisinden sonra gelen cümlenin önemine dikkat çekmek içindir.⁷³ Zeccâc'a (ö. 311/923) göre هُو'nin الأَمْرُ yani iş, şey, buyurulan şey anlamına gelmesi de mümkündür. Bu durumda anlam; الأَمْرُ اللَّهُ أَحَدٌ “Buyurulan şey o ki; Allah birdir” şeklinde olur.⁷⁴

İlâhi sıfatlar açısından düşünüldüğünde Allah lafza-i celâli 'alîm, kadîr, mürîd/irade eden, hallâk/her şeyi yaratan gibi bütün izafi/sübûtî sıfatlara; ahad ismi ise O'nun cisim, cevher, araz olmaması gibi bütün selbî/zatî sıfatlara delalet eder.⁷⁵

Sübuti/izafi sıfatların tümüne delalet eden Allah lafzı Arap dilinde ma'bud anlamındadır. Bu anlam baştan beri böyle olup, kelimeye sonradan kazandırılmış değildir. “Hevâ ve hevesini ilâh/mâ'bud edinen kimseyi görüp bildin mi?”⁷⁶ ayetinde de görüldüğü gibi gerçek ma'budun Allah olduğu O'nun dışında bir varlığı ilâhlaştırmanın geçersiz olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Allah'ın ilâhlığı diğer varlıkların tanrılaştırılması gibi sonradan oluşmuş bir şey değil, O'nun ilâhlığı ezeldir.⁷⁷

⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/62.

⁶⁷ İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, çev. Ahmet Hamdi Akseki, Haz. Ahmet Faruk Güney, (Ankara: DİBY, ts.), 16-20, 30, 46.

⁶⁸ Nizameddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Kummî en- Nîsâburî, *Garâibü'l-Kur'an ve regâibü'l-Furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1416), 6/595.

⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/62-63.

⁷⁰ Ebü'l-Berekât Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en- Neseî, *Tefsîrû'n- Neseî/ Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedyûvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 3/693; Ebû's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 9/212.

⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/63.

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/817; İbn Acibe, *Bahrü'l-medid fi tefsiri'l-Kur'ani'l-mecîd*, 8/554.

⁷³ Ebû's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 9/212; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/612.

⁷⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuhu*, 5/377.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/360; Nîsâburî, *Garâibü'l-Kur'an ve regâibü'l-Furkân*, 6/595.

⁷⁶ el-Furkân 25/43.

⁷⁷ Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur el-Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî/Te'vilâtu Ehli'Sünne*, thk. Mecdî Bâselûm (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2005), 10/645.

Selbi sıfatların tümüne delalet eden “Bir, yegâne, bir tek” anlamına gelen ehad (أَحَدٌ) kelimesinin ise, vahd (أَوَّحِدُ) veya vahde (أَوَّحِدَةُ) kökünden türetilen vahad (أَوَّحِدُ) kelimesindeki vav harfinin hemzeye çevrilmesiyle ortaya çıkmış bir isim olduğu kabul edilir.⁷⁸

Allah'ın zatının ismi olan Ahad (أَحَدٌ) sözcüğü⁷⁹ vahdette mübâlağa ve en son zirvedir.⁸⁰ Bu sözcükle ikincisi olmayan bir tek⁸¹ ve benzeri olmayan eşsiz varlık kast edilir.⁸² Bu sözcük Allah'a özgü olup, sıfat olarak Allah'tan başkası için kullanılmaz. Allah'tan başka şeyler için ise, “ahad” sözcüğü değil de “vâhid” sözcüğü kullanılır.⁸³ Ahad, vâhid'i kapsadığı halde; vâhid, ahad'ı kapsamaz.⁸⁴ Çünkü vâhid; hesaplama işine yarayan sayı dizisini gösterir. Eski-yeni bütün sayısal değerleri kapsamına alabilir.⁸⁵ İkil, çoğul ve diğer sayısal değerlerle birlikte anılabilir.⁸⁶ Yani pek çok şey bir özellikte birleşerek bir vahdet meydana getirirler.⁸⁷ Ahad ise bunları asla kapsamına almaz. Örneğin *اللَّهُ أَحَدٌ* denildiği halde *رَبُّهُ أَحَدٌ* denilmez.⁸⁸ Yine *فُلَانٌ لَا يَقَاوِمُهُ وَاحِدٌ* “falancaya vahit/tek kişi karşı koyamaz” dediğin zaman, ona iki kişinin karşı koyabileceği anlamı çıkarılabilir. Ancak ahad sözcüğünde böyle bir kullanım yoktur. Ahad sözcüğünün geçtiği; *فُلَانٌ لَا يَقَاوِمُهُ أَحَدٌ* “falancaya hiç kimse karşı koyamaz” cümlesinde ikinci kişi olursa karşı konulabilir gibi bir anlam asla söz konusu olamaz.⁸⁹ Böylece, hangi isimle anılırsa anılsın kendisinde benzersiz olma niteliği olan Allah'ın Ahad/أَحَدٌ isminin O'nun zatının tekliliğini gösterme açısından daha belirgin olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰

Vâhid ve ahad sözcükleri arasındaki önemli bir fark da *رَأَيْتُ رَجُلًا وَاحِدًا* “bir/vâhid adam gördüm” ve *مَا رَأَيْتُ أَحَدًا* “hiçbir kimse/ahad görmedim” örneklerinde görüldüğü gibi vâhid, müsbet/olumlu durumlarda; ahad ise menfi/olumsuz durumlarda kullanılır ve umum/genellik ifade eder.⁹¹

Benzer bir kullanım Türkçedeki “bir” ve “tek” sözcüklerinde görülmektedir. “Tek” sözcüğü “ahad” sözcüğüne karşılık gelirken; “bir” sözcüğü ise “vâhid” kelimesine karşılık gelir. Bu bağlamda “vâhid/bir” sözcüğüyle genelde “aynı türden birçok varlık” kast edilirken; “ahad/tek” sözcüğü ile “türdeşi olmayan, zatında ve sıfatlarında eş-benzeri olmayan tek varlık” kast edilmiş olur.⁹² Bütün

⁷⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, 5/152; Cüşemî, *et-Tehzîb fi'tefsîr*, 10/7591; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed ibnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi'İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1422), 4/506; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/359; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısriyye, 1964), 20/244.

⁷⁹ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/35.

⁸⁰ İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, 36.

⁸¹ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/693; Muhammed Cemâleddin b. Muhammed el-Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, thk. Muhammed Basil Uyın Sevved (Beyrut: Dâru'l-Kütubil-İlmiyye, 1418), 9/567; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 10/63.

⁸² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/370; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 24/431.

⁸³ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 24/431; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/360.

⁸⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/370; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/360; Nîsâburî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*, 6/595.

⁸⁵ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/648; Cüşemî, *et-Tehzîb fi'tefsîr*, 10/7594.

⁸⁶ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîrü'l-bahri'l-muhît* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 10/571.

⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 10/66.

⁸⁸ Ebû Hayyân, *Tefsîrü'l-bahri'l-muhît*, 10/571.

⁸⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/370-371; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/360; Nîsâburî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*, 6/595.

⁹⁰ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/648; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/371.

⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/360; Nîsâburî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*, 6/595; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. Tashîh: Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1415), 4/497.

⁹² Heyet, (Hayrettin Karaman, vd.). *Kur'ân Yolu/ Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 5/715.

bunlarla birlikte aynı kökten türemiş olan vâhid de ahad ile aynı ve yakın anlam ifade eden Allah'ın isimleri arasında yer alır.⁹³ Vâhid de ahad gibi "bir/tek" manasındadır.⁹⁴ Ancak Ahad, Allah'ın zatında hiçbir ortağının olmadığını belirten bir isim olduğu halde; Vâhid, sıfatlarında hiçbir ortağının olmadığını belirten bir isimdir. Ahad kendisinde çokluğun söz konusu olmadığı biricik/tek zattır. O'nun kendisi dışındaki her şeyden (mâsivâdan) müstağni oluşuyla da ahadiyeti sabit olmuş olur. Vâhid ise, Zat'ın sıfatların çokluğuyla olan bağlantısıdır.⁹⁵ Ancak Vâhid ismiyle de anlatılmak istenen, O'nun bir ve benzersiz olduğu, O'nun için bölünme, parçalanma (inkısam-tecezzi) ve çoğalmanın (tekessür) söz konusu olmadığı ve O'ndan başka tanrı olmadığıdır.⁹⁶ O'nun her şeyi var eden öncesiz bir ilk olduğudur.⁹⁷ Sonuç itibarıyla "Ahad" isminin Allah'a nispet edildiğinde benzeri olmayan anlamına gelen "Vâhid" ismiyle bulunduğu ortak bir nokta da vardır. Nitekim "insanların vâhidi" "zamanın vâhidi" cümleleriyle insanların ve zamanın eşsizi, teki ve benzersizi kast edilir.⁹⁸ "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ" "Yalnızca Allah'tır tek ilâh."⁹⁹ ayetinde olduğu gibi, müşriklerin; "Bizim üç yüz altmış putumuz ihtiyaçlarımızı gideremiyor da senin tek ilâhın mı bütün insanların ihtiyaçlarını giderecek" şeklindeki itirazları üzerine inen "شُؤْبَهٌ يَكْفِي لَكُمْ لَوَاحِدٌ" "Şüphesiz ki sizin ilâhınız Tek'tir,"¹⁰⁰ ayetinde de bu kullanıma dikkat çekilmektedir.¹⁰¹ A'meş'in (ö. 148/765); قُلْ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ "De ki; O Allah tek ilâh'tır" şeklindeki kıraati de de bu bağlamda düşünülebilir.¹⁰²

İkinci âyet olan: اللَّهُ الصَّمَدُ cümlesindeki Allah'ın nitelendirildiği "samed" ifadesi; yağmur ve sel sularının aşındıramadığı, kendisinden bir şey eksilmediği fırtınalara karşı sarsılmadan dimdik ayakta duran, üzerinde fazlalık olarak toz, toprak türünden bir tortunun oluşma imkânı bulmadığı yani bir ekleme veya eksilmeye maruz kalmayan, herhangi bir değişim ve dönüşüme uğramayan sert kaya, kayalık ve yüksek tepe demektir.¹⁰³ Ancak bu ifade hiçbir boşluk kabul etmeyen, yemeyen içmeyen¹⁰⁴ parlayan nur,¹⁰⁵ hiçbir şeye muhtaç olmayan her şeyin kendisine muhtaç olduğu yücelikte zirve, kusursuz/eksiksiz, dilediğini yapan, dilediği gibi hüküm veren, O'nun üstünde hiçbir şeyin olamayacağı, güvenilir bir sığınak ve sağlam bir dayanak anlamında mecâzî bir yolla, sembolik olarak Allah'a atfedilmiştir.¹⁰⁶ İhlâs sûresinin de bir tefsirini yapmış olan ve felsefi tefsirin gerçek temsilcisi sayılan İbn Sînâ da ayetlerdeki bu türden mecâzî, işârî, sembolik ve simgesel ifadelere dikkat çeker ve bunların ilimde derinleşmiş seçkin ulemâ tarafından yorumlanmasının gerekliliğine

⁹³ Bekir Topaloğlu, "Ahad" TDVİA (İstanbul: 1988), 1/483.

⁹⁴ İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, 36.

⁹⁵ Bursevi, *Ruhu'l-beyân*, 10/536.

⁹⁶ İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, 36; İbn Acibe, *Bahrü'l-medid fi tefsiri'l-Kur'ani'l-mecîd*, 8/554; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/614.

⁹⁷ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/362.

⁹⁸ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/647; İbn Acibe, *Bahrü'l-medid fi tefsiri'l-Kur'ani'l-mecîd*, 8/554.

⁹⁹ en-Nisâ 4/171.

¹⁰⁰ es-Sâffât, 37/4.

¹⁰¹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/370.

¹⁰² Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/818.

¹⁰³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 24/732; Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Çalib İbn 'Atiyye el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-Vecîz*, thk. 'Abdüsselâm 'Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1420/2001), 5/536; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/362; Nîsâburî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*, 6/595-596.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/731-732; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 24/438; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/362.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, 8/528.

¹⁰⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/371-372; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 24/438; Nîsâburî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*, 6/695-696; Câbirî, *Fehmü'i-Kur'ân*, 1/99; Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 99.

dikkat çeker.¹⁰⁷ Bu açıdan “samed” kelimesi *وَهُوَ السَّيِّدُ الْمَصْمُودُ إِلَيْهِ فِي الْحَوَائِجِ* “İhtiyaçlar hususunda kendisine müracaat edilen efendi” cümlesinde görüldüğü gibi meful anlamında bir fiildir.¹⁰⁸ Dolayısıyla “samed” sözcüğünde daimi oluş,¹⁰⁹ eksiksizlik ve tamlık anlamı söz konusudur.¹¹⁰ O kendisinden üstün bir güç olmayan ve bütün ihtiyaçların kendisine arz edildiği, kendisinin üstünde bir emredici ve yasaklayıcının bulunmadığı mutlak itaat edilen Ulu Zat’tır.¹¹¹ Bütün bu özellikler aynı zamanda O’nun vahdaniyetinin önemli göstergeleridir.¹¹²

Allah’ın boşluk kabul etmeyen anlamındaki samediyeti, bir önceki ayette geçen “ahad” sözcüğüyle anlam ilişkisinin yanında, hemen ardından gelen *لَمْ يَلِدْ* cümlesiyle de anlam ilişkisine sahiptir. Çünkü doğurmak, evlat sahibi olmak çocuğun neş’et edeceği vücut boşluğu olan dölyatağına sahip olmaya bağlıdır.¹¹³ Aynı zamanda samed sözcüğünden önce İsm-i Celil’in tekrar edilmesi, samediyet ile muttasıf olmayan bir varlığın ilâhlığı hak etmeyeceğine işaret etmek içindir.¹¹⁴

Bütün bu açıklamaların sonucunda her şeyin kendisine muhtaç olduğu anlamındaki samediyetin birinci ayette ifade edilen O’nun birliğinin kabul edilmesiyle mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Allah’ın ahadiyyeti, gerçek manada O’nun samediyetini de gerektirmiş olur. Bu aynı zamanda birinci ayette ifade edilen ahadiyyetin delili, hatta sonucu gibi olduğundan, birinci cümleyi pekiştirme görevi görür. Daha sonra gelen ayetlerde O’na fanilere mahsus bir özellik olan nesil ve üremenin, anne-baba olmanın, kız ve oğul edinmenin isnad edilemeyeceği açıklaması ile her şeyin kendisine muhtaç olduğu, O’nun ise hiç kimseye muhtaç olmadığına ifadesi olan “samed” sözcüğü daha da somutlaştırılmakta ve daha anlaşılır kılınmaktadır.¹¹⁵ Çünkü doğurmanın doğurmuş oldukları illaki kendisine mirasçı olacaktır. Doğurulan ise günü geldiğinde illaki ölecektir. Allah ise ne ölecektir, ne de mirasçısı olacaktır.¹¹⁶ Başka ayetlerde ise geçmiş toplumların sapkınlıklarında görülen melek, cin gibi fizikötesi varlıklarla Allah arasında bir nesep ilişkisinden ve onların Allah’a ortak koşulmasından söz edilemeyeceği ifade edilir.¹¹⁷

Yukarıda görüldüğü gibi bunca zengin anlam içeren “samed” kelimesi; “Allah kendi-kendine yeterli mutlak zengin ve bütün övgülere layıktır!”¹¹⁸ “Gökleri ve yeri yoktan var eden [fâtır], besleyen ama kendisi beslenmeyen/beslenmeye ihtiyaç duymayan,”¹¹⁹ “Bütün yaratıkların yok olmasından sonra baki

¹⁰⁷ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay/Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 182.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/818; Nisâburî, *Garâibü'l-Kur’ân ve regâibü'l-Furkân*, 6/595; Ebû Hayyân, *Tefsirü'l-bahri'l-muhîr*, 10/570.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 24/736; Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/650; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezheri, *Tehzibü'l-luga*, thk. Muhammed Avd Mür’ib (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi'l-Arabî, 2001), 12/106; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/362; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/2496.

¹¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 10/94.

¹¹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 24/736; Ezheri, *Tehzibü'l-luga*, 12/106; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/2495-2496; Hâzin, *Lübâbü't-te’vîl fi me’âni’t-tenzîl*, 4/498; Seyyid Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur’ân*, thk. Şeyh Hasan el-A’lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A’lemî li’l-Matbuat, 1997), 20/453.

¹¹² Ezheri, *Tehzibü'l-luga*, 12/106; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/2496.

¹¹³ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/649.

¹¹⁴ Bursevi, *Ruhu'l-beyân*, 10/538.

¹¹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/364; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 10/100.

¹¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân* 24/734.

¹¹⁷ Bk. es-Sâffât 37/158; en-Nahl 16/57; el-İsrâ 17/40; es-Sebe’ 34/40-41.

¹¹⁸ el-Hadîd 57/24.

¹¹⁹ el-En’âm 6/14.

kalan"¹²⁰, “Hayatı bahşeden, ölüme hükmeden,(Fani olan her şey göçüp gittikten sonra) her şeyin sahibi olarak kalacak olan"¹²¹ “Kendisinde uyku-uyuklama olmayan"¹²² ve “Kendisinde unutkanlık olmayan"¹²³ gibi Allah'ın nitelendiği çok sayıda ayetle bağlam ilişkisine sahiptir.

Yukarıda el-Hadîd 57/29 ayetindeki الْغَنِيِّ الْحَمِيدُ cümlesinde geçen الْعَنِيِّ kelimesini müfessir Bikâî; “Herşeyin kendisine muhtaç olduğu Allah"¹²⁴ şeklinde açıklarken; müfessir Râzî de; el-En'âm 6/14 ayetindeki; “Besleyen ama kendisi beslenmeyen/beslenmeye ihtiyaç duymayan” ayetindeki cümleyi; “O'nun dışındaki her şeyin O'na muhtaç olduğu” şeklinde açıklar.¹²⁵

İhlâs suresindeki “ahad” kelimesinin belirsiz/nekra, “samed” kelimesinin ise belirli/marife olarak gelmesi şu şekilde açıklanmıştır:

O dönemde kendisine ihtiyaçların arz edildiği tanrının samediyeti yaygın olarak bilindiği halde, bu tanrının tek ve eşsiz olma niteliği pek bilinmemekteydi. Bu yüzden ahad kelimesi nekra, samed kelimesi ise ma'rife olarak gelmiştir. Hatta buna bağlı olarak ahad ve samed kelimeleriyle birlikte gelen Allah lafza-i celali ayrı ayrı tekrar edilmiştir. Eğer her ikisi de marife veya nekra olsaydı Allah lafzının bir kez gelmesi yeterli olacaktı.¹²⁶

Sûrenin üçüncü âyeti olan لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ cümlesi bazı meâllerde “doğurmamış, doğmamış/doğurulmamış” gibi maksadı yeterince anlatmayan basmakalıp ifadelerle çevrilmiş ve bunu açıklayıcı bir dipnota da yer verilmemiştir.¹²⁷ Oysa bu ayette doğurmayan/doğurtmayan Allah'ın doğal olarak bir eşe ihtiyacı olmayacağı ifade edilmek isteniyor. Yine o doğurulmadı cümlesiyle O'nun birilerine miras bırakacak bir ölümlü olmadığı anlamı kast edilir.¹²⁸ Böylece Allah'ın bir asıl (ana-baba) olmadığı gibi, bu asıldan türemiş olan bir fer' (çocuk/kız-erkek) de olmadığı kinaye yoluyla vurgulanır.¹²⁹ Yani o bir “cins” kategorisinde değildir ki kendi türünden bir eşe sahip olsun ve birlikte döl sahibi olmaya ihtiyaç duysunlar.¹³⁰ Bu âyette; bir önceki âyetteki “samed” ifadesinin gereği olarak hiç bir şeye muhtaç olmayıp herkesin kendisine muhtaç olduğu¹³¹ varlığının öncesi olmayan¹³² ve daimi varlık¹³³ niteliğine sahip olan Allah'ın aynı zamanda لَمْ يَلِدْ cümlesiyle; kendisinden mislinin sudur etmesinin imkânsızlığından,¹³⁴ O'nun ana ilâh-baba ilâh olmaktan, لَمْ يُولَدْ cümlesiyle de Hıristiyanların ve Mekke'li müşriklerin inancında gördüğü gibi birinin çocuğu olmaktan, başkası tarafından doğurulmaktan, kız ilâh ve oğul ilâh olmaktan, yani

¹²⁰ er-Rahmân 55/27.

¹²¹ el-Hicr 15/99.

¹²² el-Bakara 2/255.

¹²³ Meryem 19/64.

¹²⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 19/28.

¹²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 12/497.

¹²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/363; Nisâburî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*, 6/596.

¹²⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîmin Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*; Hüseyin Atay, *Kur'ân/Türkçe Çeviri*; DİB Meâli/Eski, TDV *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*; Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*; Ali Bulaç, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Anlamı*; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*; Eryarsoy-Ağırakça, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*; Mahmut Toptaş, *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Meâli*.

¹²⁸ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/372.

¹²⁹ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/619.

¹³⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/818.

¹³¹ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/650; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/245.

¹³² Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/818.

¹³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/736; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/371; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/362.

¹³⁴ İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, 44.

ulûhiyette üreme anlayışından münezzehe olduğu bildirilmektedir.¹³⁵ Aynı şekilde Allah'ın geçmişte yokluğu söz konusu olmadığı için var olmaya/doğurulmaya da ihtiyacı yoktur.¹³⁶ Hz. İsa örneğine görüldüğü gibi tanrının doğmuş olduğunu kabul etmek onun geçmişte yok iken birisi tarafından var edilmeye muhtaç olduğu sonucunu ortaya çıkarır ki, bu da onun ilâh olmayacağına önemli bir kanıttır.¹³⁷ Çocuk sahibi olanın doğal olarak mirasçıları olacaktır. Her doğan da ölümlü olup, günü geldiğinde ölecektir. Allah'ın ne mirasçısı vardır, ne de ölümlüdür.¹³⁸ O ne ortadan kaybolur ne de yok olur.¹³⁹ Nitekim âyette de; Evrende var olan her şeyin yok olup gitmeye mahkûm olduğu, ancak azamet ve ikram sahibi olan Rabbimizin zatının baki kalacağı bildirilmiştir.¹⁴⁰

Burada mazi formuna dönüşmüş haliyle yetinilerek لَمْ يَلِدْ “O doğurmamıştır” şeklinde söylendiği halde، لَنْ يَلِدَ “O doğurmayacaktır” şeklindeki muzari formunda söylenmemesi bir bakıma kâfirlerin iddialarıyla bağlantılı olabilir. Çünkü onların iftiralarının bir eseri olarak; “Allah çocuk doğurdu”¹⁴¹ şeklindeki iddiaları mazi formuyla dile getirilmiştir. Buna cevap da aynı formda gelmiştir.¹⁴²

لَمْ يَلِدْ cümlesiyle değişim, dönüşüm ve yok oluş reddedilip yaratıcının bekası; وَلَمْ يُولَدْ cümlesi ile de O'nun öncesiz-sonrasız olması yani kıdemi ispat edilir. Dolayısıyla üçüncü ayetteki kıdemi ifade eden وَلَمْ يُولَدْ cümlesi daha önce gelmesi gerekirken, sonra gelmiştir. Buradaki bazı inceliklerden şöyle söz edilir:

a) Allah Teâlâ'nın kıdemi/öncesiz oluşu müşriklerce de inkâr edilmediği için surede önce bekâ'yı / sonsuzluğu ifade eden لَمْ يَلِدْ cümlesi gelmiştir.

b) لَمْ يَلِدْ ana-baba olmayı; وَلَمْ يُولَدْ ise oğul-kız/evlat sahibi olma ihtiyacını nefyeder.¹⁴³ Mekkeli müşrikler melekleri Allah'ın kızları, Yahudiler Uzeyr'i Allah'ın oğlu saymaktaydılar. İsa Mesih'i Allah'ın oğlu sayan Hıristiyanlıktaki üçlü tanrı anlayışı sıralamasında da önce baba-ilâh, sonra oğul-ilâh gelmektedir. Ayetlerdeki reddiyede de bu anlayıştaki sıralama dikkate alınmıştır.¹⁴⁴ Burada O'nun çocuğunun olamayacağı kanıtı, zorunlu olarak O'nun aynı zamanda başkasının da çocuğu olamayacağı sonucuna götürmektedir.¹⁴⁵ Allah'ın döl (oğul-kız/evlat) edinmeyişi ifade eden el-İsrâ 17/111. âyeti de bu âyetle bağlam ilişkisine sahiptir.

c) Anne-baba evlattan önce olduğu için suredeki sıralama da öyle olmuştur. Böylece O'nun kendisine halef olacak bir çocuğa ve yardımcıya ihtiyacı olmayacağı belirtilmiştir.¹⁴⁶ Zaten böyle bir

¹³⁵ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 24/445; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/364; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/619, 628; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/102, Çantay, *Kur'an-ı Hâkim ve Meâl-i Kerîm*, 3/1234, dipnot: 4.

¹³⁶ Kâdî Nâsiruddîn el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed 'Abdurrahman Mer'âşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1418), 2/86.5/347; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/619.

¹³⁷ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/619.

¹³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/734; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 20/246.

¹³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/737.

¹⁴⁰ Bk. er-Rahmân 55/26-27.

¹⁴¹ es-Saffat, 37/151-152.

¹⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/364; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/619.

¹⁴³ Cüşemî, *et-Tehzîb fi'tefsîr*, 10/7595.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/363-364; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/103.

¹⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/364.

¹⁴⁶ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 5/347.

iddia Allah'ı aciz ve muhtaç konumuna sokar ki bu da O'nu ilâhlıktan düşürür.¹⁴⁷ Bu yüzden onun çocuk edindiği iddiası gerçek bir bilgiye dayanmayıp, cehaletten ve şeytanın ayartmasına/vesvesesine uymuş olan atalarını körü körüne izlemekten kaynaklanır.¹⁴⁸

“O doğurtmamış-doğurmamış (baba+ anne değil) ve doğurulmamıştır (kız ve oğul değil)”¹⁴⁹ âyeti aynı zamanda, Hıristiyanların “İsa Allah'ın oğludur”, Yahudilerin “Uzeyr Allah'ın oğludur”,¹⁵⁰ Mekkeli müşriklerin “melekler Allah'ın kızlarıdır”¹⁵¹ demeleri gibi mesnedsiz iddialarına reddiye olması¹⁵² açısından birçok âyetle bağlam ilişkisine sahiptir.¹⁵³ Burada kendilerine kitap ve peygamber gelmiş olan Yahudi ve Hıristiyanların kendilerine uzun zaman peygamber ve ilâhi vahiy gelmemiş olan müşriklerin düşmüş olduğu bu cehalet saplantısına düşmüş olmaları da affedilmez bir sapkınlıktır.¹⁵⁴ Kur'an'da yeri, göğü ve kendilerini Allah'ın yaratmış olduğunu kabul eden bu insanların kullarından bir kısmını Allah'tan bir parça saymalarının büyük bir çelişki olduğuna dikkat çekilir.¹⁵⁵ Hatta bunun imkânsızlığını vurgulamak amacıyla Hz. Peygamber'in diliyle; “Eğer Rahman'ın bir çocuğu olsaydı, ona kulluk edenlerin ilki ben olurum.”¹⁵⁶ şeklinde bir varsayma ve temsili ifadeye yer verilmektedir.¹⁵⁷

Bu âyet aynı zamanda, asıl hayır tanrısı olan “Yezdan” ve ondan doğmuş şer tanrısı “Ehrimen” diye ikili tanrı anlayışını savunan Seneviyye'den Zerdüştlük benzeri inançların geçersizliğini kinaye yoluyla bildirir. “Doğurulmamıştır” ifadesinin “doğurmamıştır” ifadesine atfedilmesi aynı zamanda O'nun babası olduğu iddiasının önüne güçlü bir set çekmek içindir.¹⁵⁸

Surenin son âyeti olan; *وَمَنْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ* “O'na denk hiçbir şey yoktur” cümlesinde “كُفُوًا” kelimesine mütealliktir, “كُفُوًا” sözcüğünden sonra gelmesi gerekirken ondan önce gelmiş olması hiçbir şeyin onun zatına denk ve benzer olmadığını vurgulamak içindir.¹⁵⁹ Aynı zamanda bir önceki ayetteki *وَمَنْ يُؤَدِّ* /doğurulmadı cümlesi de hiçbir şeyin O'na benzer ve denk olmadığını te'yid eder. Çünkü başkasından doğması O'nun için bir cins/anne ve bir fasl/baba olmasını gerektirir. O'nun varlığı da bu cins ve fasl'ın birleşmiş olmasıyla ortaya çıkar. Oysa O başkasından doğmamış olup varlığı bizzat kendindedir.¹⁶⁰ Bu ayette aynı zamanda müşriklerin putlarını Allah'a ortak koşmaları ve O'na denk görmeleri anlayışının geçersizliği vurgulanır.¹⁶¹

¹⁴⁷ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/651.

¹⁴⁸ Bk. el-Kehf, 18/4-5; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/818.

¹⁴⁹ Ayetin bu şekildeki çevirisi için bk. Mehmet Okuyan, *Kur'an/ Meâl-Tefsir* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021), 604.

¹⁵⁰ Bk. et-Tevbe 9/30.

¹⁵¹ Bk. en-Nahl 16/57.

¹⁵² Bk. el-En'âm, 6/100-101; Meryem, 19/88-90.

¹⁵³ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 24/445; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/506; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*, 20/246.

¹⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/102.

¹⁵⁵ Bk. ez-Zuhruf 43/9, 15, 87.

¹⁵⁶ ez-Zuhruf 43/81.

¹⁵⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/266.

¹⁵⁸ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/618-619.

¹⁵⁹ Bursevi, *Ruhu'l-beyân*, 10/539.

¹⁶⁰ İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, 48.

¹⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/366.

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْرًا أَحَدٌ “O’na denk hiçbir şey yoktur” ayeti önceki ayetlere ek bir açıklama mahiyetinde olmakla birlikte,¹⁶²

“O’nun hiçbir zaman bir eşi olmadığı halde nasıl olur da çocuk sahibi olabilir.”¹⁶³,

“Allah çocuk edindi dediler. Hâşâ! O bundan münezzehtir. O’nun (çocuğa) ihtiyacı yoktur.”¹⁶⁴

“O’nun benzeri hiçbir şey yoktur.”¹⁶⁵

“Dikkat edin! Şüphesiz ki yalan uydurarak ‘Allah doğurdu!’ diyorlar. Onlar elbette yalan söylüyorlar.”¹⁶⁶

“Onlar, kendileri için bir şeref, kuvvet ve statü (kaynağı) olsunlar diye, Allah’tan başkalarını da ilâhlar edindiler.”¹⁶⁷

“Bazıları ‘Rahmân çocuk edindi’ dediler. (Bunu söylemekle) siz gerçekten çok çirkin bir iddia ortaya atmış oldunuz. Öyle ki bu iddianın dehşetinden neredeyse gök paramparça olacak, yer yarılacak ve dağlar yıkılıp gidecektir! (Demek,) O sınırsız rahmet Sahibi’ne bir çocuk yakıştırıyorlar (öyle mi?) Hem de, sınırsız rahmet Sahibi’nin bir çocuk edinmesi akıl almaz bir şey olduğu halde! Oysa göklerde ve yerde var olan her şey sınırsız rahmet Sahibi’nin huzuruna ancak ve ancak birer kul olarak çıkmaktadırlar.”¹⁶⁸

“Buna rağmen onlar, Rahman, çocuk edindi, dediler. Hâşâ, O böyle şeylerden münezzehtir. Aslında onlar (melekler) Allah’ın değerli kullarıdır. Onlar (Allah’ın) sözünün önüne geçmezler ve ancak O’nun emriyle iş görürler.”¹⁶⁹ gibi birçok ayetle bağlam ilişkisine sahiptir. Bu âyetlerde belirtildiği gibi O, cinsiyet sahibi değil ki, kendi cinsinden bir eşi/hayat arkadaşı olsun ve birlikte çocuk sahibi olsunlar gerçeğine vurgu yapılmaktadır. Son âyetteki “hiçbir şey ona denk değil”, cümlesinde de bu vurgu vardır. Çünkü denklik nikâhta aranır.¹⁷⁰ Aslında olumsuzluk/nefî edatından sonra أَحَدٌ sözcüğünün nekre olarak gelmesi umum ifade eder. Yani sadece baba-ana, oğul-kız ve eş olması açısından değil, hiçbir varlığın, hiçbir şeyin O’na eş/denk ve benzer olamayacağı ifade edilir ki,¹⁷¹ bununla O’nun kendisine yakıştırılmayacak hiçbir sıfatla nitelenemeyeceği,¹⁷² açıktan olsun kinaye yoluyla olsun kendisi dışındaki hiçbir varlığa benzetilemeyeceği gerçeği anlaşılmış olur. Bu âyet Tanrı’nın başka bir Tanrı’dan doğması yoluyla yani doğuran doğurduğu ile eşit statüde olacağı prensibine dayalı olan çoklu tanrı anlayışının batıl olduğunu bildirir.¹⁷³

Ayrıca biri diğerine denk olan iki şeyden her birinin diğerine üstün gelemeyeceği de bir ilkedir. Dolayısıyla bir noktayı harekete geçirmek için eşit olan iki kuvvet devreye sokulduğu zaman çeken ve iten kuvvetlerden biri artı, bir diğeri eksi yönde hareket edeceğinden dolayı birbirinin etkisini yok ederler. Sonuçta o cismin hareket etmesi mümkün olmaz. Çünkü 1-1= 0 formülüne göre

¹⁶² İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 30/619.

¹⁶³ el-En’âm 6/101.

¹⁶⁴ Yûnus 10/68.

¹⁶⁵ eş-Şûrâ, 42/11.

¹⁶⁶ es-Sâffât 37/151-152.

¹⁶⁷ Meryem 19/81.

¹⁶⁸ Meryem 19/88-93.

¹⁶⁹ el-Enbiyâ 21/26-279.

¹⁷⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/818.

¹⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 10/115.

¹⁷² Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 32/365.

¹⁷³ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 30/618-619.

karşıt yönde etki eden eşit kuvvetler birbirini sıfırlar. Burhan-ı temanu' delilinin kapsamına giren bu hususa¹⁷⁴ şu ayetlerde vurgu yapılmaktadır:

“Eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka bir takım ilâhlar olsaydı her ikisinde de kaos olur ve düzen bozulurdu. Bunun içindir ki, O mutlak hükümranlık tahtının Efendisi, O sınırsız kudret ve yücelik sahibi Allah, insanların tanımlama ve tasvir yoluyla kendisine yakıştırdığı her şeyin ötesinde, her şeyin üstündedir!”¹⁷⁵

“De ki: “Eğer onların iddia ettiği gibi, Allah'la beraber (başka) ilâhlar olsaydı, o zaman bu ilâhlar hep birlikte egemenliği elinde tutan Allah ile boy ölçüşmenin yolunu arayacaklardı. Kudret ve egemenliğinde eksiksiz ve kusursuzdur O. Aynı zamanda O, yücelikte, ululukta onların söyleyegeldiklerinden sonsuza kadar ötede, sonsuza kadar aşkındır!”¹⁷⁶

Fakat gerçek onların arzu ve emellerine uyacak olsaydı, şüphesiz gökler ve yer içindekilerle beraber yıkılır giderdi!”¹⁷⁷

Yukarıda geçen ayetteki; *لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ* “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur.”¹⁷⁸ cümlesinden hemen önce gelen *فَإِطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ* eden. Size kendi türünüzden eşler, hayvanlara da kendi türlerinden eşler yaratmıştır. O sizi böylece çoğaltıp durmaktadır.” şeklindeki cümle ve açıklamalarla yaratılmışların bir özelliği olan eşlilik, üreme, çift-zıt kutupluluğun Allah için söz konusu olamayacağı, çünkü O'nun benzersizliğinin beşeri düşünce ve kategorileri aşan bir konu olduğu vurgulanır.¹⁷⁹

Hıristiyanlıktaki teslis inancında aynı zamanda baba-oğul-kutsal ruh'tan her biri bir cevher olmayıp, üç ayrı cevherdir. Dolayısıyla her üçünde de ilâhlık tabiatı vardır ve bunlar ayrı ayrı birer ilâhtırlar. Allah ise bu üç ayrı esas cevherin bütünüdür. İsa Mesih'teki ilâh olma ve insan olma şeklindeki her iki tabiat da ilâhi bir uknum olan kelime ile kaimdir.¹⁸⁰

Yukarıda İhlâs sûresinin çevirisiyle ilgili olarak bazı meâllerde gerekli açıklamalar yapılmadan basmakalıp ifadelerle çevrildiği eleştirisini yapmış olsak da, sûredeki âyetleri maksadına uygun olarak çeviren, gerekli dipnot açıklamalarına yer veren ya da bağlam ilişkisi olan âyetlere dikkat çeken bazı meâller de vardır.¹⁸¹

Sûrenin ilk ve son ayetlerinde olmak üzere iki kez geçen *أَحَدٌ* sözcüklerinden biri olumlu diğeri de olumsuz anlamda kullanılmıştır. Ancak her bir kullanımdaki anlam farklı farklıdır. Birinde tahsis, diğeri ise genelleme söz konusudur. Onun için bu sözcüğün iki fasılda geçmesi sadece bir tekrardan ibaret olmayıp, başlı başına bir belagat olmuştur.¹⁸² Ayrıca son ayetin *وَلَمْ يَكُنْ لَهُ أَحَدٌ كُفُوًا* şeklinde gelmesi gerekirken *كَانَ* nin haberinin ismine takdim edilerek, *وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ* şeklinde

¹⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/115.

¹⁷⁵ el-Enbiyâ 21/22.

¹⁷⁶ el-İsrâ 17/42-43.

¹⁷⁷ el-Mü'minûn 23/71.

¹⁷⁸ eş-Şûrâ, 42/11.

¹⁷⁹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 985, 10. not.

¹⁸⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/103-105.

¹⁸¹ Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*; Mevlânâ Muhammed Ali, *Kur'an-ı Kerîm Türkçe Tercüme ve Tefsir*; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*; İsmail Yakıt, *Kur'an-ı Hakîm Meâli*; Mehmet Okuyan, *Kur'an Meâl-Tefsir*; Kandemir-Zavalsız-Şimşek, *Âyet ve Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Meâli*; Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzül-Kur'an/ Kur'an'ı Kerîm Meâli* Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru/Tefsîrî Meâl Hayrat Neşriyat Meâli*.

¹⁸² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/117.

gelmesi, ayetlerin sonundaki dal (ﺀ) harfiyle olan eşsiz fasıla, uyum ve ahengi sağlamaya yönelik olduğu şeklinde değerlendirilebilir.¹⁸³

“*Ahad*” ifadesi ile Allah zatında birden fazlalığı ve çokluğu, “*samed*” ifadesi ile, eksikliği ve mağlubiyeti, “*doğurmamış ve doğurulmamış*” ifadesi ile varlığının bir sebebe veya vasıtaya bağlı olmadığı vurgulanır. “*Hiçbir şey O’na denk değildir*” cümlesi ile de O’nun zıtları, benzeri ve dengi olamayacağına işaret edilir.¹⁸⁴

Sonuç olarak, özü itibarıyla ilk başta emir formuyla başlayan, daha sonra ikisi olumlu, üçü olumsuzluk anlamı taşıyan toplam beş önermeyle ifade edilen ve dört ayetten oluşan İhlâs Suresi İslam akaidinin bütün esasını içine alan gayet veciz ve mu‘ciz bir sûredir.¹⁸⁵

Sonuç

Kur’an ayetleri farklı zaman ve ortamlarda inmiş olsa bile ayetlerin birbirleriyle sıkı, kopmaz bir bağlantısı vardır. Bu yüzden ayetlerin bağlamlarının tespit edilmesi ve bağlamlarıyla birlikte bütün olarak incelenmesi onlardaki asıl maksadın daha doğru anlaşılması hususundaki en önemli faktörlerden biri sayılır.

İhlâs sûresinin ana konusu olan tevhîd sadece Allah’ın birliği olmayıp, hayatın bütün alanlarında ve katmanlarındaki düzen, intizam, birlik ve uyumu ifade eden çok önemli bir ilkedir. İşte tevhîdin bütün mertebeleriyle anlatıldığı ve bütün şirk türlerine bir reddiye içeren ihlâs sûresinin Kur’an’daki birçok ayetle bağlam ilişkisine sahip olduğu görülmektedir.

Cahiliyye dönemi Araplarının yeri göğü Allah’ın yarattığını, kâinatı idare edenin Allah olduğunu itiraf etmenin yanında Allah’a yaklaştırsınlar diye kendilerince uydurmuş oldukları putlara tapmaları, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Mekke’li müşriklerin O’na eş ve çocuk isnad etmeleri Kur’an’da kınanmaktadır. Bununla birlikte Kur’an’ın en kısa surelerinden biri olan İhlâs sûresinde Allah’ı gereği gibi takdir edemeyen ve zihinlerinde Allah’ın nasıl bir varlık olduğu ile ilgili soru işareti bulunan her kişiye kısa ve öz bir anlatımla çok derli toplu, en doğru ve en sağlam bir cevap verilmektedir. Onların yanlış tanrı tasavvurları ve yaklaşımları düzeltilmektedir.

Kur’an’ın bazı Türkçe çevirilerinde bu sûredeki ayetlerinin çevirisinin daha kapsamlı ve daha anlamlı ifadelerle, hatta kimi yerde bazı dipnot bilgileri verilerek daha da zenginleştirilmesi gerekirken çok yüzeysel bir çeviri yapıldığı, basmakalıp ve maksadı yeterince ifade etmeyen bazı cümleler kullanıldığı görülmüştür. Bu çalışmada Zatıyla sıfatlarıyla Allah’ın eşsizliğinin bu kadar kısa ve öz ifadelerle son derece kapsamlı, derli toplu anlatıldığı bu sûredeki ayetlerin anlamının verilmesinde söz konusu hassasiyetlerin azami derecede gösterilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Açar, Halil Rahman. “Vahyedilmiş Bilgi Olarak Kur’ân’ı Araştırma Üzerine Bazı Uyarılar”. 1. Uluslararası Kur’ân’ı Yeniden Düşünme İlmi Toplantısı. (03-04-05 Mayıs, 2013), 139-150.

¹⁸³ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/372; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 20/246.

¹⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 32/365.

¹⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 10/116.

- Açar, Halil Rahman. "Müslümanların Kur'ân'ı Erken Dönem Anlama Çabaları Tefsir Olarak Adlandırılabilir mi?" *Kur'ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-1* (2019), 33-38.
- Akdemir, Salih. *Son Çağrı Kur'ân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları, 2006.
- Albayrak, Hâlis. *Kur'ân Bütünlüğü Üzerine/Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1996.
- Altın, Mehmet. "Kur'ân'ın Beyânî İ'câzı Bağlamında Hurûf-ı Mukatta'a". *Amasya İlahiyat Dergisi* 16 (Haziran 2021), 301-335.
- Arslan, Adnan "Bikâî'nin Nazmu'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmi'ne Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde" *Tefsir Araştırmalar Dergisi/ The Journal of Tafsir Studies* 5/1 (Nisan/April-2021), 357-376.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ân/Türkçe Çeviri*. Ankara: Atay Yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin-Kutluay Yaşar. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı/Meâl*. Ankara: DİB Yayınları, 1985.
- Aydın, Şükrü. "Kur'ân Âyetleri Bağlamında 'Cin' Algısı Hususunda Farklı Yaklaşımlar". *İHYA Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 289-230.
- Aydın, Şükrü. *Kur'an'ı Anlamak -Türkçe Çeviriler bağlamında-* Ankara: BİLAY Yayınları, 2022.
- Bayraktar, Bayraklı. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007.
- Beydâvî, Kâdî Nâsiruddîn. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman Mer'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418.
- Bikâî, İbrâhîm b. Ömer b. Hasan er-Rubât b. Ali b. Ebubekir. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-suver*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Bilgiz, Musa, *Hayat Rehberi Kur'an*, Ankara: Gece Kitaplığı/Gece Akademi Yayınları, 2019.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerîmin Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahih*. thk. Muhibbuddin el-Hatib. Kahire: Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetuha, 1400.
- Bulaç, Ali. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Anlamı*. İstanbul: Bakış Yayınları, ts.
- Bursevi, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts
- Câbirî, Muhammed 'Abid. *Fehmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay/Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 1988.
- Durmuş, Zülfikar. *Kur'ân'ın Türkçe Tercümelere/Aziz Kur'ân ve İnsanlığa Son Çağrı Örneği*- İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2021.
- Ebû Hayyân, Endelüsî Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *Tefsirü'l-bahri'l-muhit*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. sdl. İsmail Karaçam-E. Işık-N. Bolelli-A. Yücel. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, ts.
- Eryarsoy, Beşir-Ağırakça, Ahmed. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*. İstanbul: Buruc Yayınları, 1999.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Ezheri, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avd Mür'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2001.
- Feyizli, HasanTahsin. *Feyzü'l-Kur'ân/Kur'ân'ı Kerîm Meâli*. İstanbul: Server İletişim ve Yayıncılık, 2007.

- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Cevââhiru'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Reşid Rızâ el-Kabânî. Beyrut: Dâru İhyai'l-Ulûm, 1986.
- Hâkim, el-Cüsemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme. *et-Tehzîb fî Tefsîr*. thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî. Kahire-Beyrut: Dâru'l Kitâb el-Mısırî -Dâru'l-Kitâb el-Lübnâni, 2019.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hayrât Neşriyat. İlmî Araştırma Merkezi Meâl Heyeti. *Kur'ân-ı Kerîm ve Muhtasar Kelime Meâli*. İstanbul: Hayrât Neşriyat, 2012.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. Tashîh: Muhammed Ali Şahin, Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1415.
- Heyet, (Karaman, Hayrettin vd.). *Kur'ân Yolu/ Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Heyet, (Karaman, Hayrettin vd.). *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Işık, Emin. "İhlâs Sûresi". *TDVİA*. 21/537-538. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- İbn Acibe, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî Hasenî el-İdrisî eş-Şâzelî el-Fâsî, *Bahrü'l-medid fî tefsiri'l-Kur'ani'l-mecîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2002/1423.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğalib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-veciz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1420/2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî İlmî't-Tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l Kitabi'l-Arabî, 1422.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbi, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*. Thk. Muhammed b. Seyyid Muhammed Mevla. Kuveyt: Darü'z-Ziya, 2013/1434.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida' İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*. thk. Sami b. Muhammed es-Selâme. Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1420/1999.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânu'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Sînâ, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, çev. Ahmet Hamdi Akseki, Haz. Ahmet Faruk Güney, Ankara: DİBY, ts.
- Kâdî, Abdulfettah. *Esbâb-ı Nüzûl*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Kandemir, Mehmet Yaşar-Zavalsız Halit-Şimşek Ümit. *Âyet ve Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2016.
- Karasu, Taner. *Hadis ve Yorum -İzz b. Abdisselâm Örneği-* Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2021.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddin b. Muhammed. *Mehâsinu't-te'vîl*. thk. Muhammed Basil Uyun Seved. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1418.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdûnî. Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısriyye, 1964.
- Mâturîdî, Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur. *Tefsîru'l-Maturîdî/Te'vilâtu Ehli'Sünne*. thk. Mecdî Bâselûm. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyyid Abdulmaksud b. Abdurrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- Mevdudî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Mevlânâ, Muhammed Ali. *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Tercüme ve Tefsir*. Lahore: Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam, 2008.

- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahih-u Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1954.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîrû'n- Nesefî/Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedyûvî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Nisâburî, Nizameddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Kummî. *Garâibü'l-Kur'an ve reqâibü'l-furkân*. thk. Zekeriyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1416.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an/ Meâl-Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Oral, Osman, "Fahreddin Râzî'ye Göre İhlâs Sûresi'nde Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu", *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science* 1/17 (2017), 168-184.
- Oral, Osman, "Mâtürîdî'ye Göre İhlâs Sûresi'nde Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of Turk & Islam World Social Studies* 4/5 (2017), 76-93.
- Öz, Ahmet. *Kur'an'ı Anlamada Bağlam*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Öz, Ahmet. "Kur'an'ın Dahili Bağlamlarını Gösteren Kavramlar", *Tefsir Usûlü*, ed. Ali Rıza Gül - Ali Karataş, İstanbul: Lisans yayıncılık, 2019.
- Paçacı, Mehmet. "De ki: Allah Bir'dir" - İhlâs Sûresi'nin Sami Geleneği Perspektifinden Bir Tefsiri-İslâmiyât 1/3 (1998), 49-71.
- Paret, Rudi. *Kur'an Üzerine/İslâm Sembolizmi*. çev. Hüseyin Yaşar. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsiru'l-kebîr)*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Sönmez, Zekiye. "Necrân'da Hıristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Din Adamlarıyla Münâsebetler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2017), 117-148.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Tabâtabâi, Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur'an*. thk. Şeyh Hasan el-A'lemî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât, 1997.
- Toksöz, Hatice, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın İhlâs Suresi Tefsirinde Tanrı Tasavvuru İle İlgili Felsefi Kavramlar ve İbn Sînâ'daki Temelleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/28 (2012), 39-61
- Topaloğlu, Bekir, "Ahad". *TDVİA*. 1/483-484. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Toptaş, Mahmut. *Kur'an-ı Kerîm Türkçe Meâli*. İstanbul: Anadolu Gençlik/İmaj Baskı-Cilt, ts. <https://www.kuranmeali.com/index.php>.
- Vâhidî, Ebû'l Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ali. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Farklı Muhakkikler. Riyad: Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ud el-İslâmiyye-İmadetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430.
- Yakıt, İsmail. *Kur'an-ı Hakîm Meâli*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2020.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriy. *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*. thk. Abdulcelil Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemu'l-Kütub, 1988.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer el-Harezmi. *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, 1407.
- Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsiru'l-Münîr*. Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'asır, 1418.